

Keményfi Róbert*

Az „etnicitás” fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban

A '90-es évek második felében az alapján kvantitatív adatokat elemző etnikai földrajz területén is megjelent az eredendően társadalomtudományokban alkalmazott „etnicitás” kifejezés. Mivel egyrészt alapkutatásokat az „etnicitás”-koncepción belüli fő területekre, pl. az etnikai identitásra, nacionalizmusra vonatkozóan nem végeztem, másrészt hatalmas mennyiségű és szerteágazó a terminust értelmező szakirodalom, a következő oldalakon csak arra vállalkozom, hogy az általam is művelt etnikai tértudomány szempontjából, a magyarul is elérhető szakirodalmat is számba véve, rövid áttekintést adjak az „etnicitás” fogalmának használhatóságáról, jelentéséről. Arra szeretnék rávilágítani, hogy egy alapján kvantitatív (mérést, térben leképzést végző) tudomány (földrajz) hol alkalmazhatja, milyen jelentéstartammal az „etnicitás” kifejezést, és hogy a terminusnak mely értelmezése nyújthat egyáltalán lehetőséget a térbeli vizsgálatokra.

Az „etnicitás” (ethnicity) fogalma az *Oxford English Dictionary* 1972-es kiadásában jelent meg először. A kifejezés megalkotását David Riesmann amerikai szociológusnak tulajdonítják.¹ A nyolcvanas évek végén a kifejezés fokozatosan teret nyert az angolszász nyelvterület után Európa német nyelvű országaiban (Ethnizitát),² majd a kilencvenes évek elején – először fordítások révén – mint alkalmas fogalmi eszköz megjelent hazánkban is.³ Jelentése igen összetett, sokrétű („többszólamú”).⁴ A kutatók a saját kutatásaiknak megfelelően a legkülönbözőbb vonásait hangsúlyozzák.

A kifejezés először semleges fogalomként az angolszász kutatásokban jelent meg mindazon kutatások jelölésére, amelyek az etnikai kérdésekre, etnikai problémák megközelítésére irányultak. Az angolban nincs megfelelő szó Európa más nyelvterületein használt *etnikum* terminusra. (Ezért is alkalmazza Anthony Smith az „etnicitás” fogalma helyett a mi etnikum kifejezésünk értelméhez nagyon hasonló francia terminust: „ethnie”, ha etnikai közösségek vélt vagy valós hosszabb távú stabilitását elemzi).⁵ Az „etnicitás” eredeti angliai értelme és az etnikum terminus között így igazából óvatos párhuzamot vonhatunk abban az értelemben, hogy mindkettő hasonló témák kutatását lefedő *gyűjtőfogalom* volt. Ám Fredrik Barth nyomán fokozatosan az „etnicitás” értelmezésében az európai angolszász nyelvterületen is az amerikai vonások (alkalomhoz kötöttsége, szerkesztettsége) váltak hangsúlyossá.

* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

¹ Altermatt, U. 2000:51. A fogalom megszületésének körülményeit lásd uo.

² Dittrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1989:11–40. A tanulmány az „etnicitás” fogalmának árnyalt megfogalmazását adja.

³ Nagy szerepe volt Magyarországon az 1990-ben indult *Regio* című periodikában (lásd pl. a *Regio* 3. évfolyamának [1992] 2. számában) megjelent tanulmányoknak, melyek fokozatosan „lopták be” az „etnicitás” fogalmát a magyar tudományos életbe.

⁴ Cohen, A. P. 1997:103. – Olyannyira „többszólamú” a kifejezés, hogy például tanulmányában Isajiw 65 antropológiai és szociológiai tanulmányban vizsgálta, tartalmaznak-e az „etnicitásra” vonatkozó konkrét meghatározásokat, és hogy ezek a meghatározások mit tartalmaznak. – Isajiw, W. W. 1979.

⁵ Smith, A. D. 1999:12–13.

Az „eticitás” fogalma az Amerikai Egyesült Államokban a hatvanas évek második, a hetvenes évek első felében, az addig egyeduralmi helyzetű „melting pot”-elméletet kiszorító új teória részeként jelent meg. Az „olvasztótégely”-elgondolás ezekben az évtizedekben már nem tudta értelmezni az etnikai identitásukat megtartó kisebbségi csoportok Egyesült Államok-beli fennmaradását. A „melting pot”-teóriába nem férő sok kivétel ezért kikényszerített egy új etnikai/kulturális értelmezési hálót, amelyet „multikulturális diskurzusnak” neveznek.⁶ Éppen a bevándorló csoportok vizsgálata miatt ebben az új megközelítésben az egyik fontos *elméleti mezővé* az identitás vált. Az identitás, amelynek különböző (makro-, mezo-, mikro-) szintjei, (etnikai, vallási, kulturális) típusai a multikulturalizmus gondolati körében (annak rugalmas, tág keretei között) nem statikusan (időtlenül), hanem *mindennapi változásban*, azaz folyamatos alakulásban értelmezhetők. *Az új megközelítésben az identitás „működésének” fenntartója az „eticitás” folyamata.* Ebben az összefüggésben az „eticitás” egyrészt tehát a kulturális különbségek („identitások”) állandó társadalmi szerveződését jelenti.⁷ Másrészt a kifejezés a cselekvés és a reprezentáció egyik módjává vált. Olyan döntésre utal, melyet az emberek azért hoznak, hogy magukat vagy a többieket szimbolikusan egy bizonyos kulturális identitás hordozóiként jelenítsék meg.⁸

Az antropológiai, néprajzi, szociológiai szakirodalom Európában – hasonlóan tehát az „eticitás” által „termelt” identitás változó fogalmához – magát a folyamatot, az „eticitást” is két elkülönülő irányból közelíti meg.

Az egyik irányzat az „eticitást” állandóan *változó dinamikus* jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés *társadalmi* gyökereinek kimutatása. Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljük valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát*”.⁹ Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.¹⁰ Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekinti, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.¹¹ Ebben a szemléletben az etnikai identitás folyton áramlásban „termelődőben” van. Az elgondolás nagyhatású, részletes megfogalmazását Fredrik Barthnak tulajdonítják.¹² Bár Barth elméletét kritikával is illetik, mert Barth túl nagy hangsúlyt tulajdonított a kulturális identitás politikai meghatározottságának.¹³ Barth 1969-es kötetét a kilencvenes években újra-

⁶ E diskurzus szintjeinek nagy ívű összefoglalását és a témáról résztanulmányokat I. Feischmidt M. 1997a. A „melting pot”-elméletet van olyan kutató, aki „boiling pot”-teóriára módosította (pl. Kraas-Schneider, F. 1989:57). Az utóbbi megközelítés lényege, hogy bár a bevándorolt csoport kultúrája az amerikaival találkozáva változik (akkulturáció), de mégsem történik meg a teljes asszimiláció. – Steinberg, S. 1994:50–54.

⁷ Barth, F. 1996:5.

⁸ Cohen, A. P. 1997:102.; Bendix, R. – Roodenburg, H. 2000. ix–xviii.

⁹ Barth, F. 1996:3.

¹⁰ Brubaker, R. 1996:35.; Hobsbawm, E. J. 1992:34., uő. 1997:26.

¹¹ Feischmidt M. 1997b:14–15. – A téma szakirodalmi hátterét lásd uo.

¹² Barth, F. 1969.

¹³ Részleteket lásd Cohen, A. P. 1997:102–103.

gondolta. És a kritikai hangokra is reflektálva megalkotta hármast (makro-, mezo-, mikroszint) felosztású modelljét, amellyel az identitás különböző (társadalmi, kulturális, etnikai) rétegei értelmezhetők.¹⁴ Visszaadva ezzel a politikai mellett az „etnicitás” másik, személyes (mikroszintű) arculatát.

A konstruktivista irányzat szerint nem lehet tehát az „etnicitást” az emberi természet elidegeníthetetlen és változtathatatlan részeként kezelni.¹⁵ Ebből következően a gondolat tartalmazza az „etnicitás” *alkalomhoz* kötöttségét is.

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás *objektív* kategóriaként tételezhető (primordializmus vagy esszencializmus). Az egyén lényegi („vele együtt született”), társadalmi és történelmi meghatározottságon kívül álló jegye (attribútuma) az etnikai hovatartozás. Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete (az tehát eleve adott), a társadalom, a politika általi mesterséges szervezése a döntő, hanem a *mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása*, azaz az „etnicitás” mindennapi folyamata a lényeg. E szemlélet az etnikai identitást a konstruktivizmussal ellentétben statikusabban közelíti meg, mellyel rövidebb-hosszabb idejű *állandóságot* is tulajdonít az etnikai hovatartozásnak. Jelen esetben az esszencializmus azért lényeges, mert ebben a felfogásban – noha igen korlátozottan – benne van a mérés (és egyben az „etnicitás” abszolút térben való leképzésének) *lehetősége* is, hiszen az etnikai hovatartozás vélt objektív eredete a mérésre körültekintő mintavétel és szempontok alapján *egy adott időpontban* elvégzett kutatásokon keresztül módot *adhatna*. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy az esszencialista felfogást képviselő kutatók számára a mérés lehetősége nem merül fel, hiszen a konstruktivizmustól csupán az etnikai identitás *eredetének* megítélésében tér el, de az „etnicitás” esszencialista megközelítése a konstruktivizmushoz hasonlóan szintén az etnikai identitás állandó (nem mérhető) alakulására, folyamatára helyezi a hangsúlyt.

Az etnikai kérdések megközelítésében a fenti két irányzat (konstruktivista, esszencialista) csupán a főbb kutatási kereteket fedi le. Ám a kifejezés: „etnicitás” jelentéstartalma egyre bővült, és mindazokon a területeken, amelyeken az etnikai dimenzió nem elhanyagolható vizsgálati szál, a terminus fokozatosan kulcsfogalomná vált, és ennek eredményeképpen ma már „etnicitás-konceptió”-ról beszélhetünk.¹⁶ Az „etnicitás konceptiója” tehát inkább laza háló, mint jól behatárolható elmélet, amelyen a legkülönbözőbb kutatói megközelítések, irányzatok „akadhatnak fenn”.

Így a fent említett identitás kutatása mellett e konceptió másik kiemelt, fő területe a nacionalizmus értelmezési lehetőségeinek feltárása is. A nacionalizmus dimenzióinak elemzéseiben a kutatók az „etnicitás” erős politikai mozgósító erejét és ideológiai megalkotottságát hangsúlyozzák. Ebből következik, hogy a nacionalizmus jelenségeinek vizsgálatában az „etnicitást” egyének és csoportok közötti kontaktus és nem elszigeteltség eredményeként értelmezik. A kontaktusból következik, hogy az „etnicitás” sem nem természetes, sem nem örökkévaló, vagy egyértelmű, hanem dinamikus jelenség.¹⁷

¹⁴ Vermeulen, H. – Govers, C. 1994.; Barth, F. 1996:3–25.

¹⁵ Brubaker, R. 1996:35.

¹⁶ Altermatt, U. 2000:51.

¹⁷ Eriksen, T. H. 1993:42. – Jelen tanulmányban részletesen nem bemutatandó, a nacionalizmust értelmező elméleteket, lásd Anderson, B. 1983; Gellner, E. 1983; Hobsbawm, E. J. 1997.; Smith, A. D. 1995a:9–24.

A kutatók körében tehát nincs, és a fogalom hálószerűsége miatt nem is lehet egységes, egy vagy két mondatos megállapodás az „etnicitás” pontos jelentéséről.¹⁸ Úgy látom, hogy mindenki a saját kutatási céljai számára alakítja a fogalmat és keresi (és fesztelensége miatt találhatja is) meg benne a számára szükséges elméleti alappilléreket.

A fentebb már említett Barth az „etnicitást” tehát a kulturális különbségek három szinten történő társadalmi szerveződésekének *folymataként* értelmezi.¹⁹

Van olyan kutató, aki az „etnicitás” kutatásában (kutatási modelljében) a probléma-megoldó, társadalmi válaszokat adó funkciót hangsúlyozza.²⁰

Hobsbawm úgy látja, hogy az „etnicitás” nem politikai program (ellentétben az általa politikai programnak tartott nacionalizmussal). A másiktól (más identitástól) való eltérés tudatos megfogalmazása a fogalom lényege.²¹

Az „etnicitás” a különbözőség kultusza.²²

Az „etnicitás” fogalma mentalitásbeli változást is jelez. Olyan mentalitásra utal, amely eltér az államalkotó népétől.²³

Az „etnicitás” nem kulturális, hanem társadalmi struktúra, azaz az általa „termelődő” etnikai közösségek azután is létezhetnek, ha már elvesztették megkülönböztető kulturális jegyeiket.²⁴

Milton Yinger az „etnicitást” alapvetően a multietnikus társadalmak együtt élő etnikai csoportjai közötti kapcsolat felől közelítette meg. Azaz az „etnicitást mint az etnikai csoportok közötti mindenkor változó *viszonyt* (átjárhatóság, csoportok közötti egyenlőség) értelmezi.²⁵

Az „etnicitás” kifejezésének széleskörű néprajzi, antropológiai, etnológiai vizsgálatát legutóbb az 1998-as amszterdami SIEF konferencia tűzte feladatául. A vitaindító mottójában Konrad Köstlin az „etnicitás” szimbolikus határképző szerepét emelte ki: „*Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek Európa népei között húzódó kulturális etnikai választóvonalak*”. Köstlin arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami keretek leépülésével megváltozott helyzetben, az egyesülő Európában az embereknek maguknak kell az új identitásukat megtalálni, sőt „megalkotni”.²⁶ Az etnikai határ az idézett szavakban szimbolikus értelmű, a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ebben a gondolatban az „etnicitás”-nak egyrészt tehát határképző szerepe van, másrészt az identitás folyamatos „alkotását”, alakítását jelenti. Sőt az „etnicitás” segítséget nyújt a személyes identitás megalkotásában.²⁷ Az

¹⁸ Először Glazer és Moynihan szociológusok igyekeztek az „etnicitás” fogalmának jelentését részletesen elemezni. – Glazer, N. – Moynihan, D. P. 1975:1–26.

¹⁹ Barth, F. 1996:5.

²⁰ Biró A. Z. 1996:247–283.

²¹ Hobsbawm, E. J. 1992:34.

²² Hall, S. 1997:79.

²³ Altermatt, U. 2000:52.

²⁴ Steinberg, S. 1994:65.

²⁵ Yinger, M. 1994:2–10.

²⁶ Köstlin, K. 1997:1–2. A konferencia előadásait lásd Dekker, T. – Helsloot, J. – Wijers, C. 2000.

²⁷ Dittrich, E. J. – Radtke, F.-O. 1990:24. Az „etnicitás” fogalmának legfontosabb rétege Patterson definíciója szerint is az individuum saját identitásának megalkotása, adott társadalmi szituációkhoz való állandó alkalmazkodása. – Patterson, O. 1975:308. Idézi: Stark, J. 1988:28.

amszterdami SIEF konferencián továbbra is szembeállította az „eticitás” konstruktivista és esszencialista koncepciója.

Thomas Eriksen plenáris előadásában határozottan tagadta a konstruktivista szemléletet, és azt állította, hogy a kultúra gyakran el nem ismert módon működik, ahogy a szocializáció során testünkbe és agyunkba íródott.

Anthony D. Smith pedig arról szólt, hogy véleménye szerint a konstruktivista megközelítés túlságosan az egyénre koncentrál. Ez a fajta elemzés figyelmen kívül hagyja a kollektív és az egyéni szint szétválását (nem lehet az egyik viselkedésből következtetni a másikra). Smith úgy véli, hogy az etnikai folyamatok elemzésében és „stabilabb” etnikai közösségek (pl. nemzet) fogalmának meghatározásában fontosak a történeti folyamatok, a generációk közötti struktúrák, hiedelmek, átörökölt érzelmek. A konstruktivizmus túlságosan jelenközpontú, és eltúlozza az „eticitás” megszerkesztett minőségét.²⁸

Az alapjában Észak-Amerikára és Európára megalkotott primordialista-konstruktivista (állam- és kultúrnemzeti eltérésként is értelmezhető) modellek mellett az utóbbi évtizedekben teret nyert egy *harmadik* gondolati út is, amely az „eticitás” és a vallás közötti összefüggések elemzéséből fakadt. Azok az államok kerültek így a figyelem középpontjába, amelyekben a valláshoz való tartozás a nemzetiség jelölője. A vallási hovatartozás nem teológiai tartalom vagy doktrína jelzője, hanem etnikai mutató, amely a „társadalmi határokat” szabja meg: a boszniai háború a katolikus ateisták, az ortodox ateisták és muzulmán ateisták között folyt.²⁹ Az iszlám országokban, Európa pravoszláv, Ázsia hindu államaiban körvonalazódó *vallási nemzetben* a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos, nemzetépítő és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt államvallás. Ezekre a közösségekre, az „eticitás harmadik modelljére” Anthony D. Smith be is vezette a „szent etnicitás” (sacred ethnicity) fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan mintájára utal, amelyben nem az etnikai dimenziók a fő összekötő kapcsok, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális” hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és a tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak.³⁰

A Német Néprajzi Társaságon (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) belül alakult meg az „interkulturális kommunikáció” (Interkulturelle Kommunikation) bizottsága, amely a múlt terhes etnikai kutatási örökségét (pl. nyelvsziget-kutatások)³¹ feldolgozva, majd attól elhatárolódva egy teljesen új kutatási szemléletet dolgozott ki Közép- és Kelet-Európa etnikai konfliktusainak, együttélési kérdéseinek vizsgálataira.³² Az új megközelítés alapfogolata a multikulturalitás. A feladat: az etnikumok közötti szociális kapcsolatok, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek (és egymásra való reflektálásának) vizsgálata.³³ Ebben az kutatási keretben fontos szerepe van az „eticitásnak”. A kulturális változások dinamikájának elemzését, az idegenhez való viszony vizsgálatát, az identitás formálódását és a fentebb már említett szimbolikus határképzés folyamatát jelenti.³⁴

²⁸ Eriksen, T. H. 2000:185–205; Smith, A. D. 2000:99–100.

²⁹ Hjärpe, B. J. 1993:212–213; Hobsbawm, E. J. 1997:88–92.

³⁰ Smith, A. D. 2000:107–108.

³¹ Keményfi R. 2000:1–10.

³² A Münchener Egyetemen külön szak is indult „Interkulturelle Kommunikation” néven: www.fak12.uni-muenchen.de/ikk/

³³ Roth, K. 1996:11–27.

³⁴ Moosmüller, A. 2000:169–185. Az „eticitás” koncepciójának különböző kutatói megközelítéseit összefoglalja: Heckmann, F. 1992:30–39.

Az „interkulturális kommunikáció” szemléletében nem hagyható figyelmen kívül a *kritikai* él sem, a német nemzetmodellnek is nevezett kultúrnemzeti szemlélet statikus fogalomrendszerének elutasításaként.

Ha a fent leírtakat mégis megpróbálnám egyetlen kulcsmonddal összefoglalni, úgy fogalmaznék, hogy az „*etnicitás*” terminus olyan kutatási kereteket fed le, amelyeken belül az „*etnikai magatartások*” legkülönbözőbb szintjeit, formáit és ezen attitűdök „*termelődsének*” állandó folyamatát (azaz dinamikáját), aktualitását elemezhetjük.

Különböző térszerkezeti kérdéseket feltevő tudományon, azaz a földrajzon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használja az „*etnicitás*” terminust. Azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből ered.³⁵ Mivel a földrajznak mérhető adatokra van szüksége, az „*etnicitás*” a primordialista felfogásnak (az itt idézett földrajzi meghatározás második felének) megfelelően objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) állandóságot tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Bár az „*etnicitás*” önmagában (gyűjtőfogalomként) semleges kifejezés, elvileg vonatkozhat mérhető kérdésekre is, mégis úgy vélem, hogy az „*etnicitás*” a makroszintű elemzésekben ez a statikus értelmezés (abszolút tér) éppen az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyaságától”, szituatív és konstruált jellegétől fosztja meg. Sőt, a tér és az „*etnicitás*” kapcsolatáról csak akkor lehet beszélni, ha teret szubjektív, mentális szféraként értelmezzük.³⁶ Amint a konstruktivista irányzat az etnikai hovatartozást, úgy Kevin Lynch a tér fogalmát fosztotta meg objektivitástól. Ő és követői nyomán megszűnt a szociokulturális, de szubjektív mentális tér fogalma.³⁷ A földrajzban szerencsésebbnek tartom tehát az „*etnicitás*” fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) relatív terek vizsgálatán keresztül az „*etnicitás*” változékonyságának visszaadására.³⁸

Irodalom

Altermatt, Urs

2000 A szarajevói jelzötűz. Budapest: Osiris Kiadó

Anderson, Benedict

1983 Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso

Barth, Fredrik (ed.)

1969 Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference. London: G. Allen&Unwin

Barth, Fredrik

1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio. 7. évfolyam 1. szám 3–25.

³⁵ Kocsis K. 1998:285.; Mező F. 1999:142–159.

³⁶ Sztankó P. 2001:7–9.

³⁷ Lynch, K. 1960.

³⁸ A tanulmány az OTKA F. 030365 számú támogatással készült.

- Biró A. Zoltán
 1995 A megmutatkozás kényszere és módszertana. In Gagy József (szerk.): Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról. 247–277. Csíkszereda: KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, 1996.
- Brubaker, Rogers
 1996 Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásban. Beszélő. III. évfolyam (I.) 7. szám, 26–41.
- Cohen, Anthony P.
 1996 A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. Budapest: Osiris, 101–108.
- Dekker, Ton – Helsloot, John – Wijers, Carla (ed.):
 2000 Roots & Rituals. The construction of ethnic identities. Amsterdam: Het Spinhuis
- Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf
 1989 Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Minderheiten. In Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf (Hrsg.): Ethnizität. 11–40. Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH
- Eriksen, Thomas Hylland
 1993 Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflektions. In: Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 40–50. Göteborg, Nordens&Padrigu
- Eriksen, Thomas Hylland
 2000 Ethnicity and Culture: A Second Look. In Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 185–205. Amsterdam: Het Spinhuis
- Feischmidt Margit
 1997b Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus, 7–28. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Gellner, Ernest
 1983 Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell
- Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.
 1975 Introduction. In Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): Ethnicity. Theory and experience. 1–26. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press
- Hall, Stuart
 1996 A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit (szerk.): Multikulturalizmus. 60–85. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Heckmann, Friedrich
 1992 Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- Hjärpe, Jan
 1993 Islam, Nationalism and Ethnicity. In Lindholm, Helena (ed.): Ethnicity and Nationalism. 207–223. Göteborg: Nordens&Padrigu
- Hobsbawm, Eric J.
 1992 Nacionalizmus és etnicitás. Hiány. III. évfolyam 8. szám 34–37.
- Hobsbawm, Eric J.
 1997 A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Maecenas Kiadó

- Isajiw, W. Wsevolod
 1979 Definitions of Ethnicity. Occasional Papers in Ethnic and Immigration Studies. March. 6. Toronto, Ontario: The Multicultural History Society of Ontario
- Keményfi Róbert
 2000 A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről
 Néprajzi Látóhatár. IX. évfolyam, 1–2. szám, 1–10.
- Kocsis Károly
 1998 Etnikai földrajz. In Tóth József – Vuics Tibor (szerk.):
 Általános társadalomföldrajz. 279-301. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Köstlin, Konrad
 1997 Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. In Roots and Rituals: Managing ethnicity. SIEF–Information–Bulletin, New Series No. 2., P.:J. Amsterdam: Meertens Institut
- Kraas–Schneider, Frauke
 1988 Bevölkerungsgruppen und Minoritäten. Stuttgart: Verlag Steiner
- Lynch, Kevin
 1960 The Image of the City. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press
- Mező Ferenc
 1999 Etnicitás, időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében.
 Tér és Társadalom. XIII. évfolyam, 1–2. szám 142-159.
- Moosmüller, Alios
 2000 Perspektiven des Fachs Interkulturelle Kommunikation aus Kulturwissenschaftlicher Sicht. Zeitschrift für Volkskunde. 96. II. 169–185.
- Patterson, Orlando
 1975 Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study. In Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (eds.): Ethnicity. Theory and Experience. 305–349. Cambridge: Harvard University Press
- Roth, Klaus
 1994 Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In Roth, Klaus (Hrsg.): Mit der Differenz leben. 11–27. Münster, München, New York: Waxmann; München: Südosteuropa-Gesellschaft
- Smith, Anthony D.
 1995a A nacionalizmus. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): Esmék a politikában: A nacionalizmus. 9–24. Pécs: Tanulmány Kiadó
- Smith, Anthony D.
 1999 Myths and Memories of the Nation. Oxford University Press
- Smith, Anthony D.
 2000 Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): Managing Ethnicity. Perspectives from folklore studies, history and anthropology. 97–20. Amsterdam: Het Spinhuis
- Stark, Joachim
 1988 Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde. 31:1–55. Marburg
- Steinberg, Stephen
 1994 Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában. Budapest: Cserépfalvi Alapítvány.

Sztankó Péter

2001 Etnicitás Körösszakálon. Szakdolgozat. DENIA 3341 (Debreceni Néprajzi Intézet Adattára)

Vermeulen, Hans – Govers, Cora (ed.)

1994 The Antropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'. Amsterdam: Het Spinhuis

Yinger, J. Milton

1993 Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict? Albany: State University of New York Press.